

ДОСЛІДЖЕННЯ НАУКОВО- ПРОСВІТНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ АРХІЄПИСКОПА ІНОКЕНТІЯ (БОРИСОВА) В ДОРЕВОЛЮЦІЙНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Архієпископ Інокентій (Борисов) (1800–1857 рр.) залишив по собі пам'ять як видатний церковний, науковий та громадський діяч. Він був доктором богословських наук, професором, ректором Київської духовної академії та архієпископом. Цей видатний ієрарх Російської православної церкви залишив помітний слід в історичній науці, церковній археології та просвітництві.

Формування історіографії, присвяченої життєдіяльності Інокентія (Борисова), розпочалося невдовзі після його смерті, проте ґрунтовні дослідження почали з'являтися лише в останній чверті ХІХ ст. Брат архієпископа – Матвій Олексійович Борисов писав, що навіть через 6 років після смерті архієрея, матеріалів про його діяльність опубліковано надзвичайно мало. Перші публікації мали скоріше характер некрологів. “Одесский вестник” першим повідомив про передчасну кончину архієпископа і опублікував коротку довідку про його життя, запозичивши дані з різноманітних джерел. При цьому редакція допустила помилку, вказавши місцем народження Інокентія м. Севськ, а не Слєць. В подальшому цю помилку повторили Академія наук і преосвященний Макарій (Булгаков). Незабаром (4 червня 1857 р.) на шпальтах “Одесского вестника” з'явилась стаття М. Погодіна, де він на правах друга написав про тяжку для нього втрату. Автор дав високу оцінку науково-просвітницькій діяльності архієпископа, його мужності та героїзму в період Кримської війни.

Друге відділення Академії наук, підводячи підсумки своєї діяльності в 1857 р., присвятило пам'яті архієпископа коротку

бесіду, про його пастирську та наукову діяльність. До цієї події митрополитом Макарієм (Булгаковим) була представлена біографічна записка, яка відображала різні етапи життя Інокентія. Члени Академії наук висловили бажання побільше дізнатися про дитячі та юнацькі роки архієрея, період його навчання, формування світогляду тощо. Вся отримана інформація мала бути передана майбутньому біографу ієрарха.

Враховуючи все вище зазначене, Матвій Олексійович Борисов написав “Матеріали для біографії покійного Інокентія, архієпископа Херсонського і Таврійського”, де поділився спогадами про перший період його життя¹.

З цього часу почали з’являтися спогади сучасників про різні напрямки діяльності Інокентія. Свої спогади про архієпископа на шпальтах “Херсонских епархиальных ведомостей” розмістив його колишній учень з Київської духовної академії протоієрей Арсеній Лебединцев². Він проаналізував науково-освітню діяльність свого вчителя, розглянув історико-археологічні дослідження архієрея в Криму та його мужність і патріотизм в роки Кримської війни. Згодом він опублікував свої листи до Інокентія, написані під час 11-місячної облоги Севастополя, в яких повідомляв Владика про все побачене в цей час у місті³.

У 1862 р. “Херсонские епархиальные ведомости” опублікували спогади одного з улюблених колишніх учнів Інокентія з Київської духовної академії протоієрея А. Логіновського, присвячені їх спільній подорожі до християнських святинь Криму (1857 р.), яка виявилась останньою. Автор детально описав кожний день поїздки, яка попри хворобу архієрея, показала його високу працездатність і відданість справі⁴.

В 1864 р., з ініціативи М. Погодіна, вийшла друком збірка спогадів, до якої були долучені обрані проповіді архієпископа⁵. М. Погодін, якого пов’язувала з Владикою 20-річна дружба, вважав його надзвичайно освіченою людиною, яка йшла в ногу з часом. Він опублікував “Послужной список Иннокентия, архієпископа Херсонско-Таврической епархии”, де документально представлена біографія ієрарха. В подальшому протоієрей С. Петровський зробив деякі уточнення та доповнення до неї. М. Погодін високо оцінив героїзм Інокентія в роки Кримської

війни: богослужіння в кафедральному Преображенському соборі під час обстрілу Одеси, подорожі до Криму, де незважаючи на небезпеку провів ряд молебнів і благословив російську армію. М. Погодін писав, що недоліки притаманні всім людям, але чи були вони у архієпископа йому невідомо⁶. Звернувся до сучасників із пропозицією опублікувати свої спогади про Інокентія і вказати на його недоліки, якщо такі їм відомі.

У відповідь на цю пропозицію з'явилися деякі публікації, автори яких були близько знайомі з архієпископом. Важливе місце серед них посідають спогади друга Інокентія – колишнього професора І. Палімпсестова⁷. Він згадував про Владика як про всесторонньо обдаровану особистість, наділену великою працездатністю, блискучого вченого, богослова і при цьому людину чуйну, уважну і доступну для інших.

Через рік у журналі “Русская старина” були опубліковані “Записки Миколи Никифоровича Мурзакевича”, де він представив свої спогади про Інокентія, з яким впродовж 9 років він знаходився, за його словами, в дружніх стосунках. Їх об'єднувала співпраця в Одеському товаристві історії і старожитностей та історико-археологічні дослідження в Криму. Проте лише М. Н. Мурзакевич дозволив собі вказати на негативні риси характеру архієпископа, які вважав недоліками. Серед них; “честолюбство, яке характерне для багатьох архієреїв, любов до грошей (хоча зазначав, що Владика був щедрим і завжди готовий робити добро), у стосунках віддавав пріоритет знатним особам і не дбав про любов до себе простого люду, брався за багато справ, але не завершав їх. Навіть дар систематичної проповіді він перетворював у легку імпровізацію. Рідко бував на іспитах у семінарії”⁸.

І. Палімпсестов, будучи глибоко обурений цією публікацією, яку назвав наклепом, відразу написав її спростування. Він досить емоційно дав вичерпну відповідь на кожне конкретне звинувачення в бік Інокентія. Як підтвердження високих достоїнств Владики він долучив до своєї публікації уривок із книги А.Г. Завадовського, присвячений спільній подорожі з архієпископом по землях Феодосійського повіту. А.Г. Завадовський був особою абсолютно неупередженою по відношенню до

Інокентія, але під час огляду повіту був приємно вражений глибоко позитивними якостями ієрарха та його чуйністю до простих людей⁹.

Одну з перших спроб ґрунтовного дослідження життєдіяльності архієпископа зробив у 1878 р. М. Востоков¹⁰. Він вважав, що Інокентій належить до числа тих ієрархів церкви, наукова і духовна спадщина яких потребують сумлінного вивчення. На момент написання нарису біографічні матеріали архієпископа були не зібрані, тож автор опирався на численні публікації в періодичних виданнях та на збірку неопублікованих листів Інокентія. Йому вдалося показати формування наукового потенціалу архієпископа, його церковно-історичну та богословську діяльність.

Більш повно біографія архієпископа представлена в працях професора Санкт-Петербурзької духовної академії М.І. Барсова¹¹. Він отримав можливість впродовж 1883–1887 рр. опрацювати величезну епістолярну спадщину Інокентія, яку надав йому М.Х. Палаузов. Вона охоплювала період із 1823 по 1857 рр. і налічувала до 5 000 листів. Близько 500 із них М.І. Барсов опублікував у різних періодичних виданнях та використав у своїх працях. Для дослідження життєдіяльності архієпископа найбільш важливими є листи до нього Філарета (Дроздова), Макарія (Булгакова), О.С. Стурдзи, О.І. Войцеховича, К.С. Сербіновича, І.М. Скворцова, Філарета (Гумілевського) та багатьох інших. Вони значною мірою допомогли М.І. Барсову репрезентувати різні періоди життя архієпископа, приділивши значну увагу аналізу його богословської, наукової та просвітницької діяльності. Він писав, що Інокентій заслужено вважається одним із найвидатніших проповідників ХІХ ст. Архієпископ був не лише церковним учителем, який проповідував принципи вічної істини, але й оратором, який відкривав слухачам усе багатство свого внутрішнього духовного світу, закликаючи їх до духовного вдосконалення. Природжений дар проповідника гармонійно поєднувався в ньому з любов'ю до людей, високим науковим і культурним потенціалом. Це дало можливість Інокентію стати справжнім пастором людських душ і позитивно впливати на сферу релігійно-духовного та морального життя православного суспільства¹².

Розглядаючи його богословсько-просвітницьку і викладацьку роботу в С.-Петербурзькій та Київській духовній академіях, діяльність на чолі Харківської, а потім Херсонсько-Таврійської єпархій автор не міг утриматися від аналізу стосунків архієрея з Московським митрополитом Філаретом (Дроздовим). Ці дві постаті були найбільш значимими в історії Російської православної церкви XIX ст. Проте взаємовідносини між ними були досить непростими і певною мірою позначились на діяльності Інокентія. М.І. Барсов вважав, що недоброзичливе ставлення Філарета до архієпископа та періодична критика з його боку не являється результатом власної антипатії чи конкуренції. Причина полягала в різності поглядів двох знаменитих богословів якщо не на основні витоки богослов'я, то на його методи і постановку окремих питань. Опираючись на листи митрополита, написані до Інокентія в період з 1836–1857 рр., М.І. Барсов прийшов до висновку, що стосунки між цими духовними пастирями носили дружній характер¹³.

Інший дослідник біографії Інокентія – Т. Буткевич, розглянувши різні етапи життєдіяльності архієпископа, зумів показати відношення до нього сучасників і той вплив, який він мав на тогочасне суспільство. На відміну від М.І. Барсова, автор вважав, що між Інокентієм і Філаретом ніколи не було дружніх стосунків¹⁴. Митрополита шанували і побоювались, а Інокентій користувався не лише повагою, але й любов'ю серед свого оточення. Прохолодність у стосунках цих ієрархів зумовлена звинуваченням Інокентія в неологізмі та протестантизмі на підставі деяких студентських конспектів, написаних під час лекцій архієрея в С.-Петербурзькій духовній академії та декількох його проповідей. В цьому протистоянні вбачається відмінність наукових і освітніх традицій духовних закладів, які вони представляли. Київська духовна академія, де отримав освіту Інокентій була спадкоємицею Києво-Могилянської академії, традиції якої тяжіли до Заходу, в той час як у Московській академії, попри її еволюцію початку XVIII ст., досить сильними залишалися впливи візантизму та святоотчої традиції.

Інокентій, на думку Т. Буткевича, був більш близьким до Київського митрополита Євгенія (Болховітінова), з яким його

поєднувала особиста симпатія та спільна любов до історичних досліджень.

Протоієрей Г. Флоровський, який відверто симпатизував митрополитові Філарету, поділяв і його погляди на діяльність Інокентія. Він вважав його представником німецького напрямку в богословській науці, якому, до того ж, бракувало розумної виваженості, підміненою великою уявою та емоційністю. Досить критично він оцінював наукову та богословську діяльність архієпископа, погоджуючись із Макарієм Булгаковим у тому, що “не видно в ньому того, що називається християнською глибокодумністю і богословською вченістю”. Г. Флоровський досить скептично охарактеризував Інокентія як науковця і піддав сумніву наукову вартість його історичних досліджень. Навіть знаменитий твір архієпископа “Последние дни земной жизни Иисуса Христа” на його думку має більшу літературну цінність ніж богословську.

Г. Флоровський вважав, що найбільших результатів Інокентій досягнув не в науковій, а в проповідницькій діяльності. Архієпископ володів справжнім даром ораторського мистецтва і його проповіді нікого не залишали байдужими. Він міг за допомогою свого слова впливати на розум і душі слухачів¹⁵. У даному випадку автор лише підтвердив твердження сучасників Інокентія, які називали його Російським Златоустом, проповіді якого приваблювали до храму тисячі людей, навіть тих, хто раніше був байдужим до молитви і релігії. Архієпископ гармонійно поєднував у собі талант богослова і мислителя. Його проповіді та бесіди знаходили відгук у серцях як самих високоосвічених слухачів, так і тих, хто не мав належної освіти, а твори читалися представниками різних соціальних верств населення¹⁶.

Зовсім іншої точки зору стосовно наукового потенціалу Інокентія дотримувався професор Ф.І. Тітов, який написав спогади про його науково-освітню діяльність на посаді ректора Київської духовної академії, опубліковані на сторінках її академічного видання¹⁷. Дослідивши різні аспекти наукової роботи ієрарха, він дав їй досить високу оцінку. В Києві Інокентій почав писати “Догматический сборник”, деякі уривки з якого

були опубліковані в академічному журналі “Воскресное чтение”, заснованому самим ректором. Автор не обійшов увагою і співпрацю ієрарха з Київським митрополитом Євгенієм (Болховітиновим) та ректором Київського університету М.А. Максимовичем, яка стала запорукою його стійкого інтересу до церковної історії. Ф. Тітов дослідив роль Інокентія в розвитку науки в КДА, в тому числі й через залучення до наукових пошуків викладачів і студентів Академії та кореспондентів, які надсилали матеріали з історії християнства. Безпосередньою заслугою Інокентія в період ректорства (1830–1839 рр.) відбувалося помітне пожвавлення наукової діяльності в КДА та перетворення її на важливий науково-освітній центр.

Тему науково-богословської діяльності Інокентія продовжив М.Ф. Ястребов. Його праця, написана на основі документів архіву КДА, присвячена професорській діяльності Інокентія в Академії, де він читав вступ до Богословської науки, догматичне та моральне Богослов'я. Враховуючи звинувачення професора в неологізмі, автор навів тексти його конспектів по всім трьом дисциплінам, які збереглися в архіві. Вони відображають широту кругозору Інокентія та його глибокі знання предметів, ґрунтовані на принципах православ'я¹⁸.

Науково-просвітницьку діяльність Інокентія розглядав у своїх працях протоієрей С. Петровський¹⁹. Він досліджував життєдіяльність ієрарха, акцентуючи увагу на періоді його архіпастирського служіння в Херсонсько-Таврійській єпархії. В роботі, присвяченій історії Преображенського собору, автор представив матеріали та документи, які висвітлюють плідну діяльність Інокентія на чолі Одеської кафедри. В додатках до XXIII тому “Записок” ОТС були опубліковані деякі виправлення та доповнення до “Послужного списку архієпископа Херсонсько-Таврійського Інокентія (Борисова)”, зроблені С. Петровським на основі архівних документів. Автор відзначив активність церковно-археологічної діяльності архієпископа впродовж 1848–1857 рр., націлену на створення російського Афону в Криму. Це проявилось в пошуках джерел з церковної історії в патріаршому Константинопольському архіві, в монастирях, у Ватикані, Відні та Петербурзі. Завдяки клопотанням Інокентія були відновлені

деякі монастирі, скити, святилища та церкви в Криму. В своїй роботі С. Петровський вперше ввів до наукового обігу низку цінних документів, які доповнюють біографію архієпископа. Умовно їх можна поділити на три групи. До першої із них відносяться листи та повідомлення наукових установ і товариств, які обрали Інокентія своїм дійсним чи почесним членом. Друга група джерел представлена свідченнями про численні нагороди архієпископа за адміністративну та церковну діяльність. Третю групу складає незначна за чисельністю епістолярна спадщина. Зазначена робота С. Петровського є важливим джерелом для дослідження науково-релігійної діяльності архієпископа Інокентія.

В 1901 р. була видана промова О.І. Маркевича, виголошена 15 грудня 1900 р. на засіданні Таврійської вченої архівної комісії з приводу діяльності Інокентія в Криму²⁰. Вона дає найбільш повну уяву про зазначений напрям роботи архієрея і показує його важливу роль у вивченні та відбудові християнських святинь Криму.

Таким чином, науково-просвітницька діяльність архієпископа Інокентія (Борисова) знайшла своє відображення в дореволюційній літературі. Переважна більшість дослідників була представлена істориками церкви, які опираючись на багату епістолярну спадщину архієпископа, документи та спогади про нього сучасників, репрезентували основні віхи його багатогранної життєдіяльності. Основну увагу вони приділили науково-богословській та просвітницькій діяльності знаменитого ієрарха Російської православної церкви.

¹ Відділ рукописів Російської Національної Бібліотеки (далі – ВР РНБ). – Ф. 313. – Спр. 46. – Арк. 1–9.

² Лебединцев А.Г. Воспоминания о преосвященном Иннокентии, архиепископе Херсонском и Таврическом / Лебединцев А.Г. // Приб. к ХЕВ. – 1862. – Ч. 5. – С. 30–62.

³ Лебединцев А. Письма протоиерея Арсения Лебединцева к Преосвященному Иннокентию, архиепископу Херсонскому о ходе военных

действий и состоянии церквей и духовенства во время 11-месячной осады Севастополя / Лебединцев А., протоиерей. – К.: Тип. Корчак-Новицкий, 1896. – 185 с.

⁴ Логиновский А. О последней поездке в Крым и последних днях жизни, синодального члена, преосвященного Иннокентия, бывшего архиепископа Херсонского и Таврического / Логиновский А. // Приб. к ХЕВ. – 1862. – 15 января (№ 2). – С. 81–108.

⁵ Венок на могилу высокопреосвященного Иннокентия, архиепископа Таврического: собрание воспоминаний о нем с приложением избранных проповедей. – М.: Захаров, 1864. – 268 с.

⁶ Там само. – С. 64.

⁷ И.У. Палимпсестов. Мои воспоминания об Иннокентии, архиепископе Херсонском и Таврическом / Палимпсестов И.У. – СПб.: Добродеев, 1888. – 224 с.

⁸ Записки Николая Никифоровича Мурзакевича / Мурзакевич Н.Н. // Русская старина. – 1889. – Т. 61. – С. 231–260.

⁹ Опровержение клеветы – ответ на статью об Иннокентии Херсонском в “Русской старине” / Палимпсестов И.У. – СПб., 1889. – 27 с.

¹⁰ Н. Востоков Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический: биографический очерк / Востоков Н. // Русская старина. – 1878. – Т. 21. – № 2. – С. 191–204; № 4. – С. 547–572; Т. 23. – № 11. – С. 367–398; 1879 г. – Т. 24. – № 1–4. – С. 651–708.

¹¹ Барсов Н. Архиепископ Иннокентий Борисов по новым материалам для его биографии / Барсов Н. – СПб.: Елеонский, 1884. – 45 с.; Барсов Н. Иннокентий (Иван Алексеевич Борисов) / Барсов Н. // РБС. – СПб., 1897. – Т. 8. – С. 110–115; Барсов Н. К биографии Иннокентия, архиепископа Херсонского и Таврического / Барсов Н. // Христианское чтение. – 1883. – № 2. – С. 629–656; Барсов Н. Материалы для биографии Иннокентия Борисова, архиепископа Херсонского и Таврического: в 2 вып. / Барсов Н. – СПб.: Елеонский, 1884–1888; Барсов Н. Несколько слов об архиепископе Иннокентии Борисове по поводу новых материалов для его биографии / Барсов Н. // Христианское чтение. – 1884. – № 3–4. – С. 489–531.

¹² Барсов Н. Материалы для биографии Иннокентия Борисова. – С. 3–4.

¹³ Там само. – С. 32, 45–51, 53, 61–63.

¹⁴ Буткевич Т. Иннокентий Борисов, бывший архиепископ Херсонский / Буткевич Т. – СПб.: Тузов, 1887. – С. 411, 414.

¹⁵ Г. Флоровский. Пути русского богословия /Флоровский Г., протоиерей. – Вильнюс, 1991. – С. 196–198.

¹⁶ ВР РНБ. – Ф. 313. – Спр. 30. – Арк. 199–204.

¹⁷ Титов Ф.И. Воспоминания о Преосвященном Иннокентии / Титов Ф.И. //Труды КДА. – 1895. – Т. 1. – С. 636–648.

¹⁸ М.Ф. Ястребов. Высокопреосвященный Иннокентий (Борисов) как профессор богословия Киевской духовной академии /Ястребов М.Ф. // Труды КДА. – 1900. – Т. 3. – № 12. – С. 522–566.

¹⁹ С. Петровский. Семь Херсонских архиепископов / Петровский С., священник. – Одесса: тип. Е.И. Фесенко, 1894. – 184 с.; Петровский С. Одесский Преображенский, ныне кафедральный собор. К столетию со дня его освящения 14 ноября 1795 г. 25 мая 1808 г. – 25 мая 1908 г. Историческое описание по вновь изданным документам, сообщенным А.М. Гамовым / Петровский С., протоиерей. – Одесса: тип. Е.И. Фесенко, 1908. – 480 с.; Некоторые исправления и дополнения к “Послужному списку Иннокентия, архиепископа Херсонско-Таврической епархии”, изданному Н. Погодиным / Петровский С.В., протоиерей // ЗООИД. – Одесса, 1901. – Т. XXIII. – V протоколы. – С. 142–170.

²⁰ Маркевич А.И. Несколько слов о деятельности в Тавриде Иннокентия, архиепископа Херсонского и Таврического: речь, произнесенная на заседании Таврической ученой комиссии 15 декабря 1900 г. / Маркевич А.И. – Симферополь: тип. Тавр. губ. управления, 1901. – 28 с.